

շակ ուսումնարաններուն մէջ հայկական դաւանութիւնն ընդարձակ լինի, Հայոց պատմութեան ուսումը տեղով, եւ հայ մատենագրութեան հին եւ նոր վիճակները ամբողջ եւ յստակ կերպով:

Եթէ ծնողք եւ ուսումնարանաց վերատեսուչները աղէկ մտածեն այս ելութիւն վրայ, տարակոյս չկայ որ շատ հնարքներ ալ կրնան գտնել՝ որպէս զի տղաքը ոչ միայն կրթութիւն առնուն, այլ եւ ազգային լինի իրենց առած կրթութիւնը՝ առանց զրկուելու ուրիշ ամէն տեսակ հարկաւոր գիտութիւններէ եւ օգտակար լեզուներու վարժութենէ:

Փնոք Աստուծոյ եւ բիւր գովութիւն Ռու-

սաց լուսաւորեալ տէրութեան, որ մեր ազգը Ռուսաստանի մէջ կարող է նախ ամէն ազգի համար բացուած դպրոցներուն մէջ ընդհանուր եւ մասնաւոր՝ համառօտ եւ ընդարձակ ամէն տեսակ կրթութիւն տալ իւր զաւակացը, եւ այն ձրի բոլորովին. եւ երկրորդ՝ մասնաւոր դպրոցներ եւս ունենալ, յորս ազգային ուսումնու կրթութիւնը ամենայն դիւրութեամբ կրնայ տրուիլ հայկազն պատանեաց: Կը մնայ որ ազգը ինքը ճանչնայ եւ հասկընայ թէ ինչպէս օգուտ պիտի քաղէ այն դպրոցներէն, եւ ինչ կերպով պիտի ցուցնէ նաեւ Տէրութեան թէ արժանի է եղեր նորա այնքան խնամոցն եւ տուած արտօնութեանցը:

### ՀԱՅՈՒԹԻՒՆ, ԵՒ ՄԻԹԱՐԵԱՆՑ ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՒԹԻՒՆԸ.

Հայութեան ու կաթոլիկութեան որբալի կոիւները մեր ազգին մէջ եօթըհարիւր տարիէ ի վեր սկսած, ու մինչեւ ցայժմ մեծամեծ եւ ցաւալի վնասներու պատճառ եղած են: Հայաստան, Կիլիկիա, Փոքր-Ասիա, Կոստանդնուպօլիս, Սապահան, Լեհաստան, Մաճառստան, Խրիմ, Աժտէրխան, եւ ուրիշ ամէն տեղ՝ ուր որ մեր Հայ ազգը գտնուեր կամ ցրուեր է, կաթոլիկութեան որոմն ալ ցանուած է մէջը՝ ի դառնութիւն սրտի եւ մտաց հարազատ որդւոց սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Այս հոգեւոյս ծնողն ազգիս Հայոց արդեօք չէ հարցուցած Քրիստոսի Տեառն մերոյ՝ աւետարանին մէջի հաւատարիմ մշակացը պէս թէ «Տէր, ո՞չ սերմն բարի սերմանեցեր (ի ձեռն իմ) յազարակին քում. արդ ուստի ունիցի զորոմն ապականութեան». եւ եթէ հարցուցեր է, արդեօք այս պատասխանս ընդունած է ի Փրկչէն թէ «Այր թշնամի արար զայն...», — Կամքս զի լերթիցուք խլեսցուք զայն ի «բաց: — Մի. գուցէ մինչ քաղիցէք զորոմն», «եւ զցորեանն ընդ նմին ի բաց խլիցէք. թոյլ «տուք երկոցունցն աճել ի միասին մինչեւ «ցնունա»: Աստուածային նախախնամութեան ամենասուրբ կամացը այս բանիս մէջ ալ հպատակիլը պարտք ճանչնալով, մեր կողմանէ զայս միայն պէտք է ըսենք մարդկօրէն՝ թէ այս հայութեան եւ կաթոլիկութեան կոիւները հարկաւ ալ չեն կրնար դադրիլ ու

վերնալ՝ քանի որ կաթոլիկ ըսուած Հայերը կշանան ամենայն կերպով արդարացրել իրենց ազգիս լրութենէն բաժնուիլը, եւ քանի որ անոնց քահանաներն ու քարոզիչները անդադար կաշխատին՝ մանաւանդ Արեւելք՝ որ իրենց հետեւողները ազգասիրութենէ հեռու եւ ազգային դաւանութեան եւ արարողութեանց տեղեկութենէն զուրկ մնալով՝ չքնեն չհասկընան թէ իրենք ինչ պատճառներու համար զստուեր ելեր են իրենց բնիկ ազգին ու ազգային եկեղեցւոյն մէջէն:

Այսու ամենայնիւ մեր միտքը այն չէ որ իբրեւ ճշմարիտ Հայ՝ կաթոլիկներուն դէմ այս կոիւները եւս առաւել բորբոքենք սաստկացրենք. մեր միտքը այն չէ որ անոնց օտարազգի քահանաներուն ու քարոզիչներուն պէս յաժինք ընդ ծով եւ ընդ ցամաք առնել եկամուտ մի. մեր միտքը այն չէ որ բնիկ ազգերնիս գիտութեամբ եւ կրթութեամբ առաջ տանելու համար յանձն առած աշխատանքներէս ետ կենալով՝ արդէն վաղուց մեզմէ օտարացածներուն ետեւէ իյնանք: Ուստի եւ այն կոիւներէն կուզենք ըստ կարի հեռու կենալ եւ հեռու պահել մեր խաղաղասէր ժողովուրդները:

Սակայն քաղաքագէտ մարդկանց մէջ սովորական եղած առակը զարմանալի կերպով ճշմարիտ է եղեր. նաեւ այս խնդրոյս մէջ. «Եթէ ընդ խաղաղութիւն կամիցիս, կըսեն,



ի պատերազմ պատրաստեաց՝, այսինքն, թէ որ խաղաղութիւն կուգես, պատերազմի պատրաստուէ: Մենք ալ խաղաղութեան սիրով հարկադրուած ենք պաշտպանողական պատերազմ բնելու՝ առ այժմ ոչ ամենայն կաթողիկաց կամ բնդհանուր կաթողիկոսութեան դէմ, այլ միայն Մխիթարեանց կաթողիկոսութեանը, որ ուրիշներուն կաթողիկոսութենէն շատ տարբերութիւն ունի, ինչպէս որ անոնց գործերէն եւ գրուածքներէն շատ անգամ ստուգուած է:

„Ուրուագիծ ոգւոյ եւ բնթացից Մխիթարեան միաբանութեան Վեներաբոյ՝ անուանով գրքոյի մը ելած էր երեք տարի առաջ. չէինք կարծեր որ երեք տարին չանցած՝ հարկը պահանջէ որ այն գրքուկին բնդարձակը հանուի. այսինքն, թէ որ այն *ուրուագիծ* էր եւ վեր ի վերոյ քաշուածք, այժմ բուն ճիշդ *պատկեր* հարկադրինք հրատարակելու: Տեսնենք թէ ինչ է զմեզ այս բանիս ստիպող պատճառը, եւ ինչպէս պիտի կատարենք այս անսխալ՝ բայց անհրաժեշտ պաշտօնը:

Հայ մը չկայ աշխարհիս երեսն որ չգիտնայ թէ չորս տարի է քանի որ Մխիթարեան հայ-կաթողիկ վարդապետաց միաբանութենէն չորս հոգի զատուեցան, Մխիթարեան անունին հետ կաթողիկոսութիւնն ալ ձգեցին, նորէն իրենց ազգային Հայաստանեայց եկեղեցւոյ գիրկը դարձան, եւ ձեռքերնէն եկածին չափ կաշխատին օգտակար ծառայութիւններ բնել իրենց ազգին եւ եկեղեցւոյն: Յայտնի է թէ այս ծառայութեանց մէջ իրենց գլխաւոր ջանքն այն է որ ոչ միայն իրենց ազգակից եղբարքը հաստատուն պահեն ազգութեան եւ ազգային դաւանութեան մէջ, այլ եւ զանոնք որ օտարացեր են ազգէն՝ օրինակաւ հրաւիրեն դարձեալ իրենց ազգութեանը գալու:—Արդ ինչ է արդեօք պատճառն որ ոչ կաթողիկէները, եւ ոչ մանուսանդ Մխիթարեանք, մինչեւ ցայժմ գրեթէ ամենեւին ձայն մը չհանեցին գրով այս աշխարհաքարոզ գործողութեան վրայ: Միթէ չըկարդացին կամ չտեսան այն տետրակը որ նախ Փարիզ եւ ապա Թիֆլիզ տպագրուած է այս անունով. „Պատմութիւն եւ Պատճառք Վերադարձի երկից Վարդապետաց“, որ եւ յետոյ հատուած հատուած տպուեցաւ դարձեալ 1858-ին Մասեաց Աղաւնւոյն մէջ: Միթէ չտեսան երկրորդ տետրակն ալ՝ որ չորրորդ Վարդապե-

տին վերադարձը կաւածէ: Միթէ չտեսան որ այն տետրակներուն մէջ իրենց կաթողիկոսութեան հիմը խախտելու կաշխատին վարդապետները: Ուրեմն ինչո՞ւ համար լուռ կեցան մինչեւ ցայժմ . . . : Այս ծանր եւ հարկաւոր հարցմունքին պատասխան տալ ուզելով, ոմանք ըսին որ իբր թէ Մխիթարեանք ամենեւին բանի տեղ չեն դրած այն ազգային գործողութիւնը, ուստի եւ իրենց լուծիւնը արհամարհութեան նշան է. ոմանք՝ թէ խռովութիւնը մէջերնին եւ դուրսը չաւելցրնելու մտքով՝ ձայն չեն հաներ Մխիթարեանք, ուստի այն լուծիւնը իրենց խաղաղասիրութեանը նշան է. եւ ոմանք՝ թէ ի հարկէ կը պատասխանեն, բայց ուշ ատեն եւ ծանր կերպով, ուստի այս լուծիւնը իրենց խոհեմութեանը նշան է:

Բայց մեր պատասխանը այս է այն հարցմունքին որ նախ եւ առաջ Մխիթարեանց ըրածը ամենեւին իսկ լուծիւն չէ. կամ թէ այնպիսի լուծիւն է որ Հարանց վարուց մէջ ըսուածին պէս՝ աւելի շատախօսութիւն եւ շաղակրատութիւն պէտք է համարիլ՝ քան թէ լուծիւն: Ամենեւին արհամարհութիւն չէ Մխիթարեանցը, այլ վախ եւ կասկածոտութիւն. խաղաղասիրութիւն չէ, այլ անոր ներհակը՝ խռովասիրութիւն եւ բանտարկութիւն. խոհեմութիւն չէ ամենեւին, այլ խորամանկութիւն եւ չարահնար նենգութիւն: Եւ որպէս զի իրենց ըրածին նման զրպարտութիւն եւ թշնամանք չհամարուի այս մեր խօսքը՝ գոնէ միամտաց եւ բարեմտաց առջեւ, նայինք որ կարճ կերպով ալ ըլլայ նէ՝ մտքերնիս հասկըցրենք:

Մխիթարեանք եւ անոնց հետեւող հայ-կաթողիկէները երբոր տեսան երեք վարդապետաց իրենցմէ բաժնուիլը, առաջ այնպէս ուզեցին ձեւացրնել որ իբր թէ շատ զոհ են եղածին. „Ուրախ ենք, ըսին, որ այն վարդապետները՝ „որ արդէն մեր միաբանութեանը մէջ ան- „նշանք ոմանք էին՝ զատուեցան ելան մեր „միաբանութենէն. այն վարդապետները տը- „գէտ, փրօթէսթանթ, անհնազանդ մարդիկ „էին, ըսին. ուստի մեր միաբանութիւնը ու- „րախ է որ ազատեցաւ անոնցմէ. ասոր մէկ „ապացոյցն ալ այն է ըսին, որ ահա իրենց „գործոյն հետեւողներ չգտան միաբանութեան „մէջ“: Այսպիսի խօսքերով իջեցուցին փոքր



ի շատէ նաեւ Հռոմայ կարդինալներուն ու պապին իրենց դէմ պղտորուած սիրտերը, եւ իրենց կուսակից կաթողիկ ժողովրդեան գայթակղութիւնը բժշկելու աշխատեցան:

Անցաւ քանի մը ամիս, տեսան որ վարդապետները ազգին կողմանէ մեծ սիրով եւ մեծամեծ պատիւներով ընդունուեցան, ազգային վարժարանի մը վրայ դրուեցան, եւ իրենցմէ մէկն ալ զնաց անոնց հետ միաբանեցաւ, երեքը չորս եղան: Հարկ էր այնուհետեւ զէնքերը փոխել. հարկ էր իրենցմէ զատուողներուն ետեւէն իյնալու տեղը՝ աչքերնին բանալ եւ հնարքներ գտնել որ ուրիշ նոր նոր հետեւողներ չգտնուին անոնց: Հարկ էր (իրենց խելքովը) ոչ եւս կաթողիկները այն վարդապետներէն պաղեցընելու աշխատիլ, հապա զանոնք Հայոց աչքէն հանել, Հայերուն կասկածելի ընել զանոնք, այնպէս որ Հայերը չուրախանան այն վարդապետաց իրենց կողմը անցնելուն վրայ, ուստի եւ կաթողիկները շատ չտրտմին իրենց կորսընցուցածին վրայ, մանաւանդ թէ փորձութիւն չունենան իրենք ալ այն վարդապետաց ճանապարհը բռնելու: Ի՞նչ էր Մխիթարեանց բանեցուցած հնարքը: —Հայոց եւ կաթողիկաց մէջ յայտնի եւ ծածուկ խօսքերով տարածել այս համբաւը թէ „Այն երեք չորս վարդապետաց միտքը ամենեւին կաթողիկները ի հայութիւն տանիլ չէ, այլ զՀայերը ի կաթողիկութիւն դարձնել“: Այս սոսկալի ստուծիւնը զօրաւոր կերպով մը ընդունելի ընելու յարմար գործիք գտան՝ իրենց արժանի միաբանակից Խապառաճեան Գրիգոր վարդապետը, եւ նորա ձեռքովը՝ նախ *Արեւիկ* եւ ապա *Արեւմոս* ըսուած օրագրոյն խմբագրիչը, որ զամենայն կրօնական կարծիք եւ խնդիր եւ գործողութիւն իւր ռամկավարական վերդովիչ խելքին կանգունովը չափելով, մէկ տարիի չափ Մխիթարեանց եւ ուրիշ կաթողիկներուն բերանը փող եղաւ՝ վարդապետները նախատելու, բամբասելու, զրպարտելու, եւ մասնաւորապէս այս հասկըցընելու թէ այն վարդապետներուն Հայոց մէջ մտնելը՝ զանոնք կաթողիկ ընելու համար է, եւ ոչ թէ կաթողիկները իրենց հետ ի հայութիւն տանելու համար. ազգին ստակը քաղելու համար է, եւ ոչ թէ ազգին ծառայութիւն կամ օգուտ մը ընելու համար, եւ այլն եւ այլն:

Պօլսոյ բարեսէր եւ բարեմիտ ժողովուրդը եթէ կատարելապէս հասկըցած ալ չիկներ Մխիթարեանց բուն միտքը, սակայն *Արեւմոս*-ին ժայթքած չարախօսութիւններէն զգուեցաւ զարշեցաւ. ինքնայորդոր փութով մը ժողովեց ժողվրտեց այն ամսագրոյն իւր մէջը ցրուած օրինակները եւ հեղինակին դարձուց՝ զեղեցիկ գործնական յանդիմանութեամբ: Իսկ Ռուսաստանի Հայերը ամիսներով ազատ մնացին այն խռովարար օրագրոյն գոռմունքէն, մինչեւ որ անոր նման օրագրի մը խմբագրիչներէն մէկուն շնորհիւր եւ զաղտագողի հնարքներովը մտան Փարիզու օրագրոյն թերթերը նաեւ Ռուսաստան, եւ քանի մը հայագրի ընթերցասիրաց ձեռքն ընկան. սակայն յուսանք թէ ի նոցանէ եւս լուսագոյն ընդունելութիւն չգտան:

Այսու ամենայնիւ միթէ զարմանք է թէ որ Տաճկաստանի եւ Ռուսաստանի մէջ գտնուեցան կամ գտնուին այնպիսի բարեմիտ անձինք ալ՝ որ Մխիթարեանց լարած որոգայթին մէջ բռնուին, ու չորս վարդապետներուն վրայ գայթակղին կամ տարակուսին. մանաւանդ երբ կտեսնեն որ յիրաւի՝ կաթողիկներուն կողմանէ սաստիկ լուծիւն մը կայ այս բաներուս վրայ, բաց ի Բազմալիպին մէջ ատեն ատեն երեցած եւ մաղձոտ հրաբուխէ մը նետուած հեռաւոր քարերու նման խօսքերէն:

Ապա ուրեմն մեր պարտքն է որ այն որոգայթները խայտառակենք հրապարակաւ, եւ նախ իմացընենք բոլոր աշխարհի թէ անցնելի զրպարտութիւն է այն վարդապետներուն վրայ ըսուածը: Եւ ապա հետ զհետէ հայութեան եւ Մխիթարեանց կաթողիկութեանը մէջ եղած տարբերութիւնները մի առ մի հրատարակենք, այնպիսի ոճով որ մեր ամսագրոյս նպատակին յարմարի, եւ միանգամայն այնպիսի կարգով մը որ հարկաւոր խնդիրներէն մէկն ալ զուրս չմնայ:

Զրպարտութիւն ըսուած ծանր յանցանքին մասնաւոր մէկ յատկութիւնը այս է որ զըրպարտիչը ինքը չհաւատար անմեղին համար ըսածին, բայց կաշխատի այնպէս ընել որ ուրիշները հաւատան: Այսպիսի է ահա նաեւ Մխիթարեանց ըրած զրպարտութիւնը: Եւ յիրաւի: Իրենք Մխիթարեան հարք կհաւատան արդեօք որ իրենցմէ զատուած չորս վարդապետաց սրտին մէջ կաթողիկութեան բնաւ մէկ



հետքը՝ մէկ նշանը մնացած լինի, մինչդեռ շատ աղէկ գիտեն որ այն վարդապետները Ս. Ղազարու վանքին մէջ գտնուած ժամանակն անգամ անոնցմէ էին որ անդադար կրհառաչէին թէ ինչո՞ւ համար գերի մնացեր են կաթողիկոսութեան եւ պապականութեան անիրաւ եւ անտեղի նախապաշարմանց եւ նրկատմանց: Իսկ վանքէն դուրս երեք վարդապետաց քաշածները յերեսաց պաշտօնէից եւ շողորթորթաց պապին եւ փրօփականտայի միթէ բաւական չէին բոլորովին զգուցեցնելու եւ բաժնելու այն վարդապետները կաթողիկոսներէն եւ կաթողիկոսներէն: Ուրեմն ինչ տեսան Մխիթարեանք եւ իրենց հետեւողները չորս վարդապետաց վրայ որ այդ սեւ մուրը կշանան քսել անոնց անուանը: — Ամենեւին ոչինչ: — Անոր համար ալ է որ *գրպարտութիւն* կըսենք իրենց ըրածին, եւ ոչ թէ *անբասանութիւն*:

Վարդապետաց վերադարձին անկեղծութեանը կը վկայէ այն բազմաթիւ ժողովուրդը Կոստանդնուպօլսոյ՝ որ արդէն ուրիշ հինգ վեց Մխիթարեան վարդապետաց կեղծ վերադարձին փորձը առած լինելով, կարող էր լաւ հասկընալ թէ ինչ մեծ տարբերութիւն կայ սոցա եւ նոցա բռնած ճանապարհին մէջ: Նոքա հաւատոյ խնդիրներու վրայ վէճ բանալով մտան ազգիս լրութեանը մէջ՝ իբրեւ երեսփոխանք իրենց հետեւիլ ուզող կաթողիկոսներէն: Իսկ սոքա ամենայն վիճաբանութենէ հեռու՝ իրենց ջերմեռանդն հպատակութիւնը յայտնեցին պարզ եւ որոշ գրութեամբ եկեղեցական իշխանութեան ազգիս: Նոքա ի հայութիւն եկած ատեննին՝ մտքերնին դրած էին որ Մխիթարեանց եւ պապին եւս մեծ ծառայութիւն մը կրնեն, թէպէտ եւ առանց նոցա հրամանին մտեր էին այն գործոյն մէջ. իսկ սոքա յայտնապէս գիտէին, եւ գրով ալ հրատարակեցին որ իրենք Մխիթարեանց ընկերակցութենէն եւ պապին հպատակութենէն արդէն ելեր հեռացեր են հոգւով

եւ մարմնով, եւ թէ իրենց բռնած ճանապարհը չկրնար հաճոյանալ ոչ պապին եւ ոչ Մխիթարեանց: Նոքա մէկ կողմանէ իրենց թշնամիներուն՝ այսինքն փրօփականտայի աշակերտաց նենգուպատիր յորդորանօքը, եւ միւս կողմանէ մեր պատրիարքարանին բարեսէր հրաւիրանօքը այն վիճաբանութեանց ձեռք զարկին, ու երբոր մտքերնին հասկըցուեցաւ՝ փախչող փախչողի եղան. իսկ սոքա ազգին իրաւանցը պաշտպանութիւն ընելու մտքով՝ Մխիթարեանց անիրաւ մատակարարութեանը դէմ բողոքեցին, դատապարտուեցան անոնցմէ եւ փրօփականտայէն, ու ինքնայոժար կամօք հպատակեցան Սրբազան Կաթողիկոսին ու Կոստանդնուպօլսոյ ամենապատիւ Պատրիարքին:

Այժմ այն հարցընենք թէ երեք չորս տարիէ ի վեր ինչ ըրին այն վարդապետներն որ կաթողիկոսութեան կուսակից համարուին, կամ թէ զհայերը ի կաթողիկոսութիւն դարձրնելու մտքով անոնց մէջ մտած կարծուին: Անոնց անընդհատ եւ անխոնջ աշխատութիւնն եղեր է բոլոր այս միջոցիս՝ ազգին զաւակացը ուսումնական եւ բարոյական կրթութիւն տալ հրապարակաւ, եւ միանգամայն գրաւոր աշխատանքներէ աչք չեն բացեր. արդ անոնց բռնած դպրոցներուն մէջ որ վարժապետը, կամ որ աշակերտը տեսեր կամ լսեր է երբէք այն վարդապետաց վրայ կաթողիկոսութեան նշան. կամ թէ որ հայերէն կարդալ գիտցողը անոնց գրուածքներուն մէջ պապական դաւանութեան քարոզութիւն գտեր է. թող ելլէ դուրս, եթէ ունի խիղճ եւ համարձակութիւն, տարակոյս չունինք որ կխայտառակուի՝ կամ իբրեւ անխիղճ եւ յանդուգն զրպարտիչ, եւ կամ իբրեւ տգէտ դատախազ:

Սպասենք ուրեմն մինչեւ յաջորդ ամիսը. եւ եթէ Մխիթարեանց կաթողիկոսութեանը վրայ խօսելէն առաջ հարկ լինի այս նիւթիս վրայ գրել, պատրաստ ենք մեր պարտքը կատարելու: